मदनपारिजातेऽत्र विशेष उक्तः। वृद्धशातातपः "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य स्नात्वैव इन्द्रियोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा" "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः। निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत्" प्रचेताः। "अनुष्णफेनशीताभिराचामेदिति"। आतुराणामुष्णोदकमप्यविरुद्धम्। तथाचापस्तम्बः "उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति"। अत्राचमनं भवतीति शेषः। योगीश्वरः "अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्टउदङ्मुखः। प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्। तथा "कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यपं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"। दक्षः। "प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्। संहृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्। वीक्षितमित्येतदहर्विषयम्। "रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति" यमस्मरणात् मनुः। त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्। खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं शिरएव च" गौतमः। "त्रिश्चतुर्वा अप आचामेदिति" चतुर्ग्रहणं पित्रपक्षयेति केचित्। त्रिर्ग्रहणेन तृप्त्यभाव इत्यन्ये। भरद्वाजः। संहताङ्गुलिभिस्तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठं तु शेषेणाचमनं चरेत्। ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। कायं प्राजापत्यं त्रैदशिकं दैवम्। यस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्मादितीर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्य्यो न तीर्थान्तरेण। दक्षः। "संहताङ्गुलिभिः पूर्व्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत्। अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्। अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः। नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै। सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्। याज्ञवल्क्यः। "अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः। त्रिःप्राक्षाल्य द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत्"। अत्र विशेषमाह पैठीनसिः। "सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेदिति"। शेषा आचमनावशिष्टाः। बृहत्शङ्खस्त्वन्यथोपस्पर्शनमाह। "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् खान्यद्वयन्ततः। अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन श्रवणे स्पृशेत्। कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् खान्यद्वयं ततः। नाभिञ्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु। संस्पृशेच्च तथा शीर्षमिति"। शङ्खस्तु "ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमादितः। तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेच्चक्षुषी पृथक्। मध्यमानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात्। अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत्। तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तु संस्पृशेत्"। पैठीनसिः। "अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्व्वाणि स्थानानि स्पृशेदिति"। अत्र स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः। यत्र शाखायामङ्गमेव नाम्नातम् अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः। तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्पः येषान्तु स्वशाखायां कतिपयाङ्गस्पर्शनं नाम्नातम्। तेषान्तु स्वशाखोक्तक्रमानुसारी शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गस्पर्शे भवतीति व्यवस्था। उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः। हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः। शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"। अन्ततस्तालुगाभिः। हृदङ्गमापरिमाणमाह उशनाः। "मासमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति"। आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते। तत्र मार्कण्डेयः। "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्। एतद्दक्षिणकराभिप्रायम्। हारीतेन वामे निषेधात्। "वामहस्ते कुशानुद्धृत्वा समाचामति योद्विजः। उपस्पर्शो भवेत्तेन रुधिरेण मलेन चेति"। एतत् केवलवामहस्ताभिप्रायम्। हस्तद्वयाश्रयस्पर्शने गोभिलेन फलस्मरणात्। "उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति योद्विजः। सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति"। अत्र विशेषमाह हारीतः। सव्यापसव्यौ कुर्व्वीत सपवित्रकरौ बुधः। ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेदिति। पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः। "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्"। मार्कण्डेयः। "चतुर्भिः कुशपिङ्गलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम्। एकैकं नूनमुदिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम्। त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा। चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्व्वन् कुर्य्यात् पवित्रकमिति"। अथाचमननिमित्तानि तत्र मनुः। "उत्तीर्य्योदकमाचामेदवतीर्य्य तथैव च"। हारीतः। "स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभिगच्छंस्तु काम आचमेत्"। अथ द्विराचमननिमित्तानि। तत्र याज्ञवल्क्यः। "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे। आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च" बौधायनः। "भोजने हवने दाने उच्चारे च प्रतिग्रहे। हविर्भक्षणकाले वा तद्द्विराचमनं स्मृतम्"। ब्रह्मपुराणे। होमे भोजन-